

Geheimen van mannen en vrouwen

Een vergelijkend onderzoek naar de Middelnederlandse tekst *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*

Bachelorscriptie: Fenna van Berkel (3691284)
Begeleidster: prof. Dr. O.S.H. Lie
Datum: 03-04-2013

Samenvatting

In deze scriptie een vergelijkend onderzoek naar de Middelnederlandse tekst *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*. Dit berijmde traktaat gaat over geneeskunde: in het bijzonder vrouwengeneeskunde. In dit onderzoek vergelijk ik *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* met twee Latijnse teksten (de *Secretis Mulierum* en de *Trotula*) die volgens literatuur door de compiler gebruikt zijn als bron. Daarnaast vergelijk ik de tekst met drie Middelnederlandse werken die ook gaan over de vrouwengeneeskunde: de Brugse *Trotula*, de Kopenhaagse *Trotula* en *Der vrouwen heimelijcheit*. Het doel van het onderzoek is het beantwoorden van de onderzoeksvraag: Wat is de plaats van in de Middelnederlandse traditie over vrouwengeneeskunde? In het laatste hoofdstuk beantwoord ik de onderzoeksvraag door drie stellingen te verdedigen: *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* is bedoeld voor een soortgelijke doelgroep als de andere Middelnederlandse werken, de vier Middelnederlandse werken hebben een overeenkomstige bron die niet de *Trotula* of de *Secretis Mulierum* is en *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* is samengesteld door een compiler van een andere beroepsgroep of andere klasse in beroep dan de compilers van de drie andere traktaten.

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	2
Inleiding.....	4
1. De historische context.....	5
1.a Geneeskundige kennis in de Middeleeuwen.....	5
1.b Gynaecologische kennis in de Middeleeuwen.....	5
1.c Middelnederlandse Artesliteratuur.....	6
2. <i>DMVH</i>	7
2.b Samenvatting.....	7
2.c Eerder over <i>DMVH</i>	9
3. <i>DMVH</i> in verhouding tot de Latijnse traditie.....	10
3a. <i>DMVH</i> en de <i>Trotula</i>	10
3.b <i>DMVH</i> en <i>Secretis Mulierum</i>	11
4. <i>DMVH</i> in verhouding tot de Middelnederlandse traditie.....	12
4a. <i>DMVH</i> en de Brugse <i>Trotula</i>	12
4.b <i>DMVH</i> en de Kopenhaagse <i>Trotula</i>	13
4.c <i>DMVH</i> en <i>DVH</i>	14
5. Conclusies over <i>DMVH</i>	15
5.a Stelling 1: de doelgroep van elk van de vier behandelde Middelnederlandse vertalingen was een brede geïnteresseerde doelgroep.....	15
5.b Stelling 2: er was een overeenkomstige bron, die niet de <i>Trotula</i> of de <i>Secretis Mulierum</i> is, voor elk van de Middelnederlandse teksten.....	16
5.c Stelling 3: De compiler van <i>DMVH</i> behoorde tot een andere beroepsgroep dan de compilatoren van de andere drie teksten.....	17
5.d de positie van <i>DMVH</i> in de Middelnederlandse traditie over vrouwengeneeskunde.....	19
6. Literatuurlijst.....	20
7. Bijlagen.....	20
Bijlage 1 Tabel ‘inhoudsopgave’ <i>DMVH</i> Regelnummering aan de hand van de werkeditie van Huizinga.....	20

Inleiding

Tijdens mijn studie Nederlandse taal en Cultuur aan de Universiteit Utrecht heb ik regelmatig geroepen dat ik literatuurstudies een hobby vind. Begrijp mij niet verkeerd, ik lees graag alle soorten literatuur en mag er nog liever over praten, maar mij leek het een onmogelijke opgave om een baanbrekend onderzoek te doen over boeken die door slechts een klein deel van de wereldbevolking gelezen zijn. Nu werd mijn mening wel iets genuanceerder toen ik mij realiseerde dat er op weinig vakgebieden veel baanbrekend onderzoek gedaan wordt. Ook merkte ik dat literatuur wel degelijk iets zegt over de samenleving. Voorwaarde is wel dat je zorgvuldig leest en zelfs dan blijkt het nooit zeker of de beschrijvingen in literatuur als waarheidsgetrouw gezien kunnen worden. Dan maar iets toepasbaars, dacht ik, en enthousiast ging ik de richting van de taalbeheersing op, met een vleugje taalkunde erbij. Op dat moment koos ik, om mijn kennis nog wat te verbreden, het vak podiumkunst in de Middeleeuwen. Wegens omstandigheden werd dit het vak seksualiteit in de middeleeuwen, gegeven door prof. Dr. Orlanda Lie. Tijdens dit vak hoorde ik voor het eerst over artesliteratuur: literatuur met als doel kennisoverdracht, en ik hoorde ook hoe Orlanda Lie haar academische kennis in de praktijk gebruikt. Tijdens het vak bestudeerden en vertaalden we met de werkgroep de tekst *Der mannen en der vrouwen heimelijcheit*¹. Een tekst die start met een uitleg over hoe mensen in elkaar zitten, maar die verder vooral focust op de 'vrouwelijke heimelijkheden'. Een interessante tekst die veel vragen oproept, omdat hij afwijkt van onze moderne gynaecologische teksten. Niet alleen het vrouwelijk lichaam en haar problemen worden besproken, maar ook op het mannelijk lichaam wordt ingegaan. Na afloop van het vak besloot ik dat ik hier meer over wilde leren, onder andere om in staat te kunnen zijn andere mensen een idee van een ander wereldbeeld te geven. Gelukkig was Orlanda Lie bereid om mij in mijn scriptieschrijfproces te begeleiden en kon ik beginnen met wat uiteindelijk deze scriptie geworden is.

Voor mijn scriptie onderzoek ik de tekst *DMVH*. In dit werk wordt niet alleen het vrouwelijke lichaam en vrouwelijke ongemakken besproken, maar ook de man en kwalen die de man en de vrouw delen of zelfs alleen mannelijk zijn. Dit wijkt af van de norm, want in andere Middelnederlandse gynaecologische teksten wordt alleen de vrouw besproken. Dit verschil is het uitgangspunt van mijn onderzoek, waarin ik de volgende vraag stel: welke plaats neemt *DMVH* in, in de Middelnederlandse traditie over vrouwengeneeskunde?

Om mijn onderzoeksvraag te beantwoorden loop ik een aantal stappen door. Eerst schets ik de cultuurhistorische context waarin de tekst ontstaan is. Ik focus op de geneeskundige wetenschap en de gynaecologische wetenschap in het bijzonder. Vervolgens behandel ik kort de Middelnederlandse artesliteratuur, omdat dit het genre is waar *DMVH* in thuishoort. Wanneer de cultuurhistorische context, waarin de tekst ontstaan is, duidelijk is, zal ik dieper ingaan op de tekst zelf. Ik leg uit op welke manier de tekst overgeleverd is, geef een samenvatting van de tekst en kijk naar eerder onderzoek waarin de tekst genoemd is. In hoofdstuk drie vergelijk ik *DMVH* met twee invloedrijke Latijnse teksten op het gebied van de vrouwengeneeskunde; het *Liber Trotula* en de *Secretis Mulierum*. Vervolgens vergelijk ik *DMVH* met drie Middelnederlandse teksten over vrouwengeneeskunde. De drie teksten zijn *Der Vrouwen heimelijcheit*², de Brugse *Trotula* en Kopenhaagse *Trotula*. Aan de hand van de analyses en vergelijkingen zal ik in hoofdstuk vijf een antwoord op mijn onderzoeksvraag formuleren. Dit doe ik aan de hand van de auteur, de doelgroep en gebruikte informatiebronnen.

¹ Verder *DMVH*.

² Verder *DVH*.

1. De historische context

In de paragrafen die volgen zal ik nader ingaan op de geneeskundige kennis in de middeleeuwen en de beroepsgroepen waarin deze kennis circuleerde. *DMVH* is te dateren in 1351; de late middeleeuwen. Dit is het jaartal waarnaar het manuscript van Jan van Aalter naar terug te leiden is³ en in dit manuscript is *DMVH* opgenomen⁴. Ik zal eerst ingaan op de algemene geneeskundige kennis uit die tijd en vervolgens de focus leggen op de gynaecologische kennis. Daarna zal ik nog een korte toelichting geven op het genre waarin *DMVH* behoort: de Middelnederlandse artesliteratuur.

1.a Geneeskundige kennis in de Middeleeuwen

Erwin Huizenga beschrijft de professionalisering van de geneeskunde in de late Middeleeuwen.⁵ In die periode begonnen de geneeskunstbeoefenaars zich steeds meer te onderscheiden in verschillende groepen. Deze differentiatie werd gekenmerkt door een hiërarchie waarin de groepen die hoger op de ladder stonden minder belangrijk werk overlieten aan de groepen onder hen. Het theoretische werk werd hierbij als het belangrijkste beschouwd. Het instituut waar de theoretische geneeskundige wetenschap bloeide was de universiteit. Het hoogst in aanzien stonden dan ook de *Doctores medicinae*, want zij hadden aan de universiteit gestudeerd. Zij lieten de manuele chirurgie over aan de chirurgen. Chirurgen lieten dan weer kleinere ingrepen, zoals aderlaten, aan de barbiers en barbier-chirurgijns over. De chirurgen hadden over het algemeen geen toegang tot de universiteit en daardoor ook niet tot de Latijnse geneeskundige teksten. Dit veroorzaakte een kloof tussen twee beroepsgroepen. In de Nederlanden speelde de universiteit en daarmee de verzuiling van de verschillende gildes een minder grote rol. Er waren wel chirurgen met veel kennis, zoals Yperman⁶, maar er waren geen toonaangevende universiteiten.

Een andere groep hoogopgeleide geneeskunstbeoefenaars waren de apothekers of kruideniers. De taak van de apothekers was het verzamelen, samenstellen en verkopen van kruiden. Zij lazen ook Latijn. Minder hoog opgeleid waren de barbiers of barbier-chirurgijns. Barbiers hielden zich bezig met het uiterlijk van de mens en met kleine ingrepen zoals aderlaten. Zij werden opgeleid door in dienst te gaan bij een meester. Vroedvrouwen hielden zich bezig met soortgelijke werkzaamheden. Daarnaast waren vroedvrouwen bezig met gynaecologie en verloskunde. Huizenga zegt over vroedvrouwen: 'Ze behoorden vanzelfsprekend tot de oudste geneeskundige beroepsgroepen, omdat vroedvrouwen altijd nodig waren geweest.'⁷

De hogere beroepsgroepen in de hiërarchie lazen en schreven teksten in het Latijn. Dit waren de *doctores medicinae* en het grootste deel van de apothekers. Zij hadden toegang tot wetenschappelijke teksten. Ook sommige chirurgen kenden Latijn, maar zij hadden minder toegang tot de teksten. Over vroedvrouwen zegt Huizenga het volgende: 'Er zijn aanwijzingen dat vroedvrouwen nadrukkelijk gebruik maakten van volkstalige geschreven teksten om hun werk theoretische onderbouwing te geven.'⁸

1.b Gynaecologische kennis in de Middeleeuwen

Op schrift overgeleverde kennis in de Middeleeuwen was vooral in handen van mannen. Zij waren de clerici die de Latijnse teksten konden lezen en zij domineerden de universiteiten en daarmee de

³ Biemans 2003.

⁴ zie verder paragraaf 2.a.

⁵ Huizenga 2002.

⁶ Huizenga 2002, p.317.

⁷ Huizenga 2002, p. 252.

⁸ Huizenga 2002, p.295.

wetenschappelijke kennis. Deze wetenschap was vooral natuurfilosofisch en theoretisch van aard, maar er werden ook praktische teksten geschreven. Informatie voor teksten werd gehaald uit andere teksten en in mindere mate uit de praktijk. Het opensnijden van lijken werd in die tijd niet of nauwelijks gedaan, omdat dit als een zonde werd beschouwd. Anatomische kennis werd verworven door het opensnijden van bijvoorbeeld varkens⁹. Ook informatie over de vrouwelijke anatomie werd op deze manier verworven.

Twee invloedrijke Latijnse werken over de vrouwengeneeskunde zijn de praktisch-medische *Liber Trotula* en de meer theoretisch-filosofische *Secretis mulierum*.¹⁰ De informatie opgenomen in de *Secretis mulierum* wordt, waarschijnlijk onterecht, toegeschreven aan Albertus Magnus en ontleend aan de bekende natuurfilosofische en medische traditie. In het werk verwijst de verteller naar de Griekse filosoof Aristoteles en Perzische filosoof en wetenschapper Avicenna. In de tekst wordt een negatief vrouwbeeld gepropagandeerd. Zo wordt er gezegd dat een menstruerende vrouw spiegels dof maakt wanneer zij erin kijkt.

Helen Rodnite Lemay betwijfelt of de wereld van de vrouw wel echt zo geheim was als soms gesuggereerd wordt in de literatuur. Zij wijst erop dat in de *Secretis mulierum* de verteller schrijft dat hij geneeswijze heeft geleerd van vrouwen. Lemay legt uit dat het wel klopt dat er weinig mannelijke medici in de buurt kwamen van de vrouwelijke anatomie. Meestal werden in gevallen van bijvoorbeeld een moeilijke bevalling vrouwelijke assistentes ingezet om de patiënt te helpen.¹¹

Het standaardwerk voor de praktijkgerichte kennis is de *Liber Trotula*. Dit werk wordt in de literatuur beschreven als vrouwvriendelijker dan de *Secretis mulierum*. De *Liber Trotula*, bestaande uit drie delen, wordt toegeschreven aan een vrouwelijke arts uit Salerno. Monica Green heeft baanbrekend onderzoek verricht naar deze traditie. In de *Trotula* wordt veel verwezen naar Galenus, die op zijn beurt voortbouwt op de Hippocratische ideeën over het lichaam. In de tekst zijn praktische tips en recepten te lezen over het omgaan met vrouwelijke en/of intieme ongemakken.

Vermoedelijk staan onder andere deze twee teksten aan de basis van de Middel nederlandse traditie over vrouwengeneeskunde. Teksten uit de Middel nederlandse traditie zijn onder andere de Kopenhaagse *Trotula*, de Brugse *Trotula*, *Der vrouwen heimelijcheit* en *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*. Deze Middel nederlandse teksten zijn teruggevonden in verschillende handschriften. Lie verdeelt de handschriften en teksten in vier groepen.¹² Groep A bevat vertalingen van en variaties op de Latijnse *Trotula*. Groep B bevat vertalingen van de *Trotula*, maar ook *Secreta mulierum*, *Secretum secretorum* en de *Spermate*. DMVH behoort volgens Lie tot deze categorie. Groep C bevat verschillende vertaling en bewerking van gynaecologische gedeelten van de trotulateksten. Hiertoe behoren de Brugse en de Kopenhaagse *Trotula*. Groep D bevat vertalingen van de *Secreta mulierum* en van de *Liber de natura rerum*. Tot deze laatste groep behoort DVH.

1.c Middel nederlandse Artesliteratuur

Onder artesliteratuur wordt verstaan: 'geschriften die een utilitair, instructief, en niet (hoofdzakelijk) een recreatief, esthetisch, religieus of emotioneel doel beogen'.¹³ In *een wereld van Kennis* wordt uitgelegd hoe Middel nederlandse artesliteratuur ontstond. Een Middel nederlandse tekst was vaak een vertaling of compilatie van andere teksten. De voorbeeldtekst kon een Latijnse bron zijn, die weer gebaseerd is op een Arabische bron. Het is niet altijd duidelijk welke Latijnse teksten aan de

⁹ Green 2001, p.12.

¹⁰ Zie ook paragraaf 3b.

¹¹ Lemay 1992, p.34.

¹² Lie 2008, p.452.

¹³ Huizenga, Lie, Veltman 2002, p. 12.

bron staan van een Middelnederlandse tekst. Dat maakt het niet eenvoudig om aan te geven of een Middelnederlandse tekst een vertaling is, een bewerking of een compilatie van meerdere teksten.¹⁴

Artesliteratuur bestaat in allerlei vormen, van proza tot rijm. Het doel was kennisoverdracht. Kennis kon worden overgedragen in een schools milieu, maar ook vanuit de wetenschap naar de leek. Een voorbeeld hiervan is de Brabantse Chirurg Thomas Scellinck van Tienen, die het *Boec van surgien* schrijft voor zijn niet geschoolde zonen.¹⁵ De vorm waarin de literatuur bestond kan duiden op het beoogde publiek. Zo zouden berijmde artesteksten eerder bedoeld zijn geweest voor leken dan teksten in proza.¹⁶

2. DMVH

Voor ik verder ga met de vergelijkingen tussen *DVMH* en de twee Latijnse teksten en *DMVH* en de drie Middelnederlandse teksten eerst wat informatie over *DMVH*. In de paragrafen hieronder behandel ik eerst de overleveringen: waar zijn de teksten gevonden en wat is hierover gezegd. Vervolgens vat ik de informatie uit *DMVH* samen. Als laatste kijk ik naar conclusies die over *DMVH* zijn getrokken in enkele andere onderzoeken.

2.a Overleveringen

De tekst *DMVH* is overgeleverd in twee handschriften: Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818 en Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I: Hs. 15.624-41. In het artikel van Jos A. A.M. Biemans wordt het handschrift uit Brussel waarin *DMVH* is overgeleverd beschreven. Dit handschrift was in handen van chirurgijn Jan van Aalten en is te herleiden naar het jaar 1351.¹⁷ Volgens Biemans heeft Van Aalten het boek zelf samengesteld of laten stellen als handboek en naslagwerk voor de geneeskundige praktijken. Het handschrift bevat naast *DMVH* ook andere Middelnederlandse geneeskundige, natuurkundige en astrologische traktaten. Huizenga heeft onderzoek gedaan naar het handschrift Wenen. Hij concludeert dat de compiler van het handschrift Wenen, waarin *DMVH* ook terug te vinden is, een chirurg geweest zal zijn. Huizenga is hiermee specifiekker dan Biemans en benoemt verschillende lagen in de chirurgenstand. Hij concludeert dat de samensteller van dit handschrift een geleerde Chirurg geweest zal zijn geweest.¹⁸

De editie van *DMVH* waar ik gebruik van heb gemaakt, is een werkeditie samengesteld door Willem Kuiper. Het is een werkeditie waarin de Brusselse en de Weense tekst naast elkaar worden gepresenteerd. Om deze werkeditie te verzorgen heeft Kuiper gebruikt gemaakt van de editie van Napoléon de Pauw van het handschrift van KB Brussel 15624-41 en de editie van Huizenga van het handschrift Wenen 2818.¹⁹

2.b Samenvatting

In *DMVH* worden zowel praktische zaken, zoals recepten of behandelingen, als theoretische zaken besproken en toegelicht. De Brusselse *DMVH* opent, in tegenstelling tot de Weense *DMVH*, met een proloog. In de proloog worden God en Maria om hulp gevraagd bij het schrijven van de tekst. Ook wordt gevraagd aan de lezer of deze het boek niet aan iedereen wil laten lezen. Het ligt niet in de macht van de lezer of mensen hierom moeten lachen of niet, maar het is beter om het privé te

¹⁴ Huizenga, Lie, Veltman 2002, p.17.

¹⁵ Huizenga, Lie, Veltman 2002, p.27.

¹⁶ Huizenga, Lie, Veltman 2002, p.28.

¹⁷ Biemans 2003, p. 80.

¹⁸ Huizenga 2002, p. 305.

¹⁹ Wanneer ik verwijs naar regels uit *DMVH* verwijs ik naar Brussel.

houden. In de inleiding wordt naar Aristoteles verwezen. De inleiding eindigt met de volgende regels:
'Sal ic u nu leeren al,
Ende in dietsche wel bescriven
Beide van mannen ende wiven.'²⁰

Uit deze regels blijkt al dat de tekst niet expliciet over vrouwengeneeskunde gaat. De auteur zelf zegt hier dat hij de lezer over zowel de mannen en de vrouwen zal vertellen.

Vervolgens wordt er uitgelegd hoe mannen en vrouwen in elkaar zitten en waar ze van gemaakt zijn. God heeft de man gemaakt naar zijn evenbeeld en Adam was de eerste man. Zoals Aristoteles zei was Adam gemaakt van acht stukken. Er wordt uitgelegd welke acht stukken en wat hiervan gemaakt is. Daarna wordt uitgelegd dat de mens bestaat uit vier elementen: aarde, water, lucht en vuur. Er wordt uitgelegd hoe de elementen de menselijke natuur beïnvloeden. Daarna worden de zeven planeten genoemd, ook deze beïnvloeden de menselijke natuur. Pythagoras heeft uitgelegd dat wanneer een kind geboren wordt, twee planeten het meest aan het kind trekken en zo de natuur van het kind beïnvloeden. Vervolgens richt de auteur zich op de vier complexien. Dit zijn sanguina, die het best van allen is, colerica, de een na beste en fleumatica en melancolia, die minder goed zijn. Wat volgt is een stuk dat gaat over de fysionomie. Uiterlijkheden, zoals diepliggende ogen, worden verbonden aan het innerlijk, in dit geval een onbetrouwbaar persoon. Aristoteles wordt hierbij genoemd als autoriteit. In de tekst uit het Weense handschrift zijn hier 19 regels toegevoegd. In deze regels worden de stand van de wenkbrauwen besproken en wat die zeggen over de mens, zoals Galenus dit heeft uitgelegd. Ook de stand van de neus zegt wat over het karakter van een persoon.

Vervolgens wordt in beide versies van *DMVH* een korte samenvatting van de al bekende informatie gegeven. De auteur begint deze samenvatting met de tekst: 'dit sijn der naturen heymelichede'. Dit zijn de geheimen van de natuur, die de mens en de wereld hieromheen beïnvloeden. Nu dit verteld is wordt er uitgeweid over de vier humoren. Bloed, de rode colora²¹, de zwarte colora²² en fleuma. Aristoteles is de autoriteit die aangehaald wordt. Er wordt uitgelegd welke eigenschappen bij welk humoor horen, wanneer de humoren actief zijn en hoe de humoren beïnvloed kunnen worden. Er wordt genoemd waar volgens Galenus de humoren het lichaam verlaten. Het bloed uit de neus, de rode en zwarte colora uit de oren en de fleuma uit de mond.

De auteur legt uit dat men nu snapt hoe mensen ziek worden. Dit gebeurt als de humoren niet meer in evenwicht zijn. Er wordt dan uitgelegd hoe men dit moet behandelen. Als je bijvoorbeeld ziek bent door het bloed, dan gebruik je koude en droge medicijnen. Hierbij wordt Jannitius aangehaald. Ook wordt uitgelegd hoe men bloed uit aderen kan halen. Er wordt uitgelegd hoe men branden moet maken en op welke plekken dat kan.

Wat volgt is wederom een stuk waarin de auteur benoemd wat er gezegd is. Ook worden de namen van de filosofen Aristoteles, Galenus en Hypocrates nogmaals genoemd. Daarna worden de aderen besproken zoals deze in mensen voorkomen. De zaden theorie van Hypocrates wordt uitgelegd. De verwerking van voedingsstoffen in het lichaam en hoe deze uiteindelijk weer uit het lichaam komen als zaad of bloed. Dit kan bij vrouwen ook fout gaan, ze krijgen een neusbloeding of pijn aan de borst. Als er een kind komt zal de menstruatie van vrouwen omhoog slaan. Er ontstaat dan melk. Na deze passage worden de aderen die zowel mannen als vrouwen hebben genoemd bij naam. De auteur sluit vervolgens dit onderdeel af door te benoemen wat er gezegd is.

²⁰ *DMVH*, Regels 48-50.

²¹ Rode gal.

²² Zwarte gal.

Hierna volgt informatie voor mannen en vrouwen die geen kind kunnen verwekken. Avicenna en ook Hypocrates zeggen dat vrouwen die geen kind kunnen krijgen vaak te dik of te dun zijn. Ook kan het zijn dat de man te koud is, of te dun of te dik. God heeft de mens gemaakt en ze boven dieren geplaatst, want mensen kunnen denken. Er zijn mannen en vrouwen, die samen kinderen kunnen maken. Hij maakte de man het sterkst en de vrouw zwakker. De vrouw is koud en vochtig. De man moet zijn werk doen in de vrouw. Dan zal het zaad in de vrouw komen en een kind kan groeien, want de vrouw is dan opgewarmd door de man. In de tekst wordt geschreven dat vrouwen zeker en zwakker zijn dan mannen. Hierna volgt een verhandeling over menstruatie. Er wordt geschreven hoe het komt dat vrouwen menstrueren, wat er gebeurt als een vrouw te weinig menstrueert, wat er gebeurt als een vrouw wel menstrueert maar er te weinig bloed vrijkomt, wat er gebeurt als een vrouw onregelmatig menstrueert en wat er gebeurt als er te veel bloed vrijkomt. Ook wordt er bij ieder probleem een behandeling genoemd. Als laatste wordt uitgelegd hoe de humoren de menstruatie beïnvloeden en hoe dit te zien is.

Hierna legt de auteur uit dat de vrouw op drie manieren verschilt van de man. De vrouw is van een hardere substantie gemaakt (de rib), de vrouw is vaster en de vrouw is kouder en vochtiger. Dit zorgt ervoor dat de vrouw tijdens het liefdesspel als ijzer is en de man als goud: de vrouw zal sneller reageren en smelten dan de man. Dit komt ook omdat de vrouw van binnen aderachtiger is. Daardoor wil de vrouw graag opgewarmd worden en heeft zij meer behoefte aan seks.

Vervolgens wordt de anatomie van de baarmoeder besproken. Deze heeft twee ingangen en zeven kamers. Een kind groeit altijd in één van deze kamers en de positie van die kamer bepaalt het geslacht. Er kunnen problemen met de baarmoeder voorkomen. De baarmoeder kan opzwellen, dit komt vooral voor bij jonge maagden en weduwen. Een verhaal van Galenus en hoe hij dit oploste wordt aangehaald. De baarmoeder kan ook naar buiten komen. Om dit te genezen worden recepten en behandelingen gegeven.

Hierna volgen verscheidene recepten tegen allerlei kwalen. Kwalen die bij vrouwen alleen, bij mannen en vrouwen of bij mannen alleen kunnen voorkomen. De tekst eindigt met een epiloog van ongeveer tien regels waarin er uitgelegd wordt dat de auteur niet meer gaat vertellen, al zou hij dat wel kunnen. Er wordt afgesloten in het Latijn: 'Expliciunt mulierum secreta'. Hiermee heb ik de vrouwengeheimen blootgelegd.

2.c Eerder over DMVH

Hoewel er in verhouding weinig onderzoek is gedaan naar de herkomst en het gebruik van *DMVH*, wordt het in de literatuur wel degelijk besproken. Lie schrijft over *DMVH* dat het niveau van de informatie afgestemd lijkt te zijn op leken.²³ De ik-verteller werpt zich op als leraar. Het publiek is een gevarieerd publiek, dat (beroepshalve) interesse heeft in vrouwengeneeskunde. Lie focust daarnaast op de Goddelijke inbedding. In het boek wordt verwezen naar God en hoe hij de wereld gemaakt heeft. Zij suggereert dat dit gedaan is als geruststelling van het Goddelijk gezag.

Luke Demaitre heeft ook onderzoek gedaan naar de Middelnederlandse artesliteratuur, waar *DMVH* onder valt. Hoewel hij alle Middelnederlandse artesliteratuur over vrouwengeneeskunde als één corpus beschouwt en zo behandelt, maakt hij toch een tweedeling. Hij deelt het corpus op in praktische gynaecologische teksten en meer theoretische seksuologische teksten.²⁴ *DMVH* deelt hij bij de tweede groep in. In het artikel beargumenteert Demaitre dat van de teksten in het corpus Middelnederlandse vertalingen zijn gemaakt om in huiselijke kring te lezen. Hij legt uit dat de

²³ Lie 1999.

²⁴ Demaitre 2001, p. 3.

seksuele vrijheid die uit de tekst spreekt de Nederlanden zoals wij die kennen van schilderijen reflecteert. Ook verwijst hij naar aanpassingen in de tekst die gericht zijn op de huiselijke omgeving, meer dan op de wetenschappelijke. Het opvallende derde argument hierin is de titel van *DMVH*. Demaitre laat zien dat heimelijkheid als oorsprong het Duitse heim kan hebben. In het Latijn is dit volgens hem niet terug te halen. Daarbij maakt hij ook de opmerking dat titels waarbij de heimelijkheid gedeeld werd door mannen en vrouwen alleen voorkomen in de Middelnederlandse vertalingen. Demaitre sluit af met de vraag of het veilig is om aan te nemen dat de teksten door zowel mannen als vrouwen gelezen worden. Hierop geeft hij geen antwoord.

3. *DMVH* in verhouding tot de Latijnse traditie

Het is nu duidelijk binnen welke cultuurhistorische context *DMVH* is ontstaan. Ook is het duidelijk hoe *DMVH* is overgeleverd en wat de stand van zaken rond het onderzoek naar de tekst is. Volgens Lie zijn er twee Latijnse teksten die de basis van *DMVH* vormen, maar die daarnaast als fundament gebruikt zijn voor andere Middelnederlandse teksten. Lie heeft hiertoe de teksten verdeeld over vier groepen²⁵; *DMVH* behoort tot groep B. Groep B bevat vertalingen en bewerkingen van de *Trotula*, maar ook *Secretis mulierum*, *Secretum secretorum* en de *Spermate*. Ik vergelijk *DMVH* met twee van de Latijnse teksten: de *Trotula*-compilatie en de *Secretis mulierum*. Ik vergelijk *DMVH* met deze twee teksten, omdat die waarschijnlijk ook aan de basis staan van de andere Middelnederlandse teksten. Door vergelijking met de bronteksten hoop ik meer te kunnen vertellen over de positie van *DMVH* in de Middelnederlandse vrouwenliteratuur. In eerste instantie bekijk ik welke onderwerpen zowel in *DMVH* als de Latijnse tekst behandeld worden. Wanneer een onderwerp overeenkomt, vergelijk ik de teksten op formele kenmerken: bewoording, stijl en inhoud.

3a. *DMVH* en de *Trotula*

Green is degene die het meeste onderzoek naar de relatie tussen deze twee teksten gedaan heeft. De editie waar ik gebruik van zal maken is de vertaling van wat Green de 'standaardtekst' noemt. De *Trotula* bestaat uit drie boeken: een deel over condities van de vrouw, een deel over behandelingen voor vrouwen en het deel over vrouwelijke schoonheid. *DMVH* bevat geen informatie uit het laatste deel. In de andere twee boeken is wel informatie te vinden waarmee passages uit *DMVH* overeenkomen.

De overeenkomsten zijn in deze gevallen vaak groot, zowel inhoudelijk als voor wat betreft de recepten. Recepten uit de teksten zijn moeilijk te vergelijken. Namen van kruiden worden meestal niet één op één overgenomen, omdat dit kan verschillen per regio en dialect. Het is daarom moeilijk om te zeggen of een recept al dan niet is overgenomen. Tussen *DMVH* en de *Trotula* zijn er in sommige gevallen toch zulke grote overeenkomsten, dat aangenomen mag worden dat de recepten overeenkomen. Zo is er het recept om te zorgen dat vrouwen blijven menstrueren: men neemt wilgenwortel en mengt dit met wijn. Ook tegen luizen wordt hetzelfde recept gegeven: olie met as.²⁶ Een verschil bij dit onderwerp is dat er in *DMVH* expliciet genoemd wordt dat het om platluizen gaat. Ook het recept tegen dikke mannen en vrouwen is ongeveer gelijk in *DMVH* en de *Trotula*. Deze twee recepten komen uit het boek over behandeling. Hetzelfde geldt voor de behandeling voor een stinkende adem. Niet ieder recept in *DMVH* vertoont overeenkomsten met het recept dat in de *Trotula* voor dezelfde aandoening aangeboden wordt. De teksten geven bijvoorbeeld een ander recept voor de situatie waarin de baarmoeder na de geboorte van een kind iets naar buitenkomt.

²⁵ Zie ook paragraaf 1.b.

²⁶ In Wenen As, in Brussel Alsene.

Deze passage komt uit het boek voor condities van de vrouw. In dit boek zijn meer overeenkomstige recepten en passages te vinden. Bijvoorbeeld de recepten voor het uitdrijven van een dood kind.

Ook wat betreft de inhoud komen de teksten regelmatig sterk overeen. Zo zijn wordt er in de regels 980 tot 1176 in *DMVH* uitgelegd dat God de vrouw kouder, vochtiger en daardoor zwakker heeft gemaakt dan de man. In deze passage wordt de vergelijking gemaakt tussen de bloemen van een boom en de menstruatie van de vrouw. Dit onderwerp is tevens terug te vinden in de *Trotula*, aan het begin van het boek over condities van de vrouw.

Een aantal van de onderwerpen in de eerste twee boeken van de *Trotula* komen bijna één op één terug in *DMVH*. Het gaat hier om recepten die bijna letterlijk hetzelfde zijn en om inhoudelijk overeenkomende onderwerpen. De overeenkomsten die te vinden zijn, ondersteunen het idee dat de *Trotula* als bron is gebruikt voor *DMVH*.

3.b *DMVH* en *Secretis Mulierum*

Om te onderzoeken hoe *DMVH* zich verhoudt tot het Latijnse *Secretis Mulierum* heb ik gebruik gemaakt van de Engelse editie van Helen Rodnite Lemay. Lemay heeft een intensieve studie gedaan naar de achtergronden van de *Secretis Mulierum* en de ideeën waarop de tekst voortborduurde. Dit is niet de enige versie van de *Secretis mulierum* en deze vertaling is dus ook niet de enige juiste. Lemay heeft ervoor gekozen de editie van Lyons (1580) te vertalen, omdat deze in veelvoud is overgeleverd en veel invloed kan hebben gehad op de ideeën over gynaecologie. Mijn keuze voor Lemays tekst ligt in dit verband voor de hand. Dit is bovendien de enige Engelse vertaling van het Latijnse werk die in editie is uitgebracht.

In de *Secretis Mulierum* wordt een breed scala aan onderwerpen behandeld: het ontstaan van het embryo, de groei van de foetus, de invloed van de planeten op het lichaam en het brein, het bestaan van dieren zonder zaad, de totstandkoming van gedochten, de tekenen van corruptie en de tekenen van deugdelijkheid, de ziekte van de baarmoeder die bekend staat als verstikking, de verhindering van conceptie, hulp bij conceptie en het ontstaan van sperma.

Het boek begint met een inleiding, waarin wordt gerefereerd aan de ideeën van Aristoteles. Vooral van belang is het idee dat de man het meest perfecte wezen is, omdat hij het dichtst bij God staat. Het eerste hoofdstuk gaat dieper in op het ontstaan van het embryo, dat zou ontstaan uit het samenkomen van het mannelijk zaad en het vrouwelijke menstruatiebloed. Hiermee gaat de verteller bewust tegen de opvattingen van Aristoteles in: 'And I say "medical authorities" because Aristotle did not believe that the father's seed was part of the substance of the fetus.'²⁷ Menstruatiebloed wordt in deze sectie uitgebreid besproken: 'The menses in woman, just like the sperm in man, is nothing more than superfluous food which has not been transformed into the substance of the body.'²⁸ De informatie uit dit hoofdstuk komt niet overeen met de informatie die *DMVH* over dit onderwerp biedt. In *DMVH* is het menstruatiebloed niet de substantie waaruit het kind ontstaat, maar dat wat het kind consumeert. Naast het menstruatiebloed produceert de vrouw ook zaad, net als de man.²⁹ De opvattingen die de *Secretis Mulierum* biedt over dit onderwerp, zijn dus niet overgenomen in *DMVH*, want de boeken beroepen zich op verschillende autoriteiten.

Het volgende onderwerp in de *Secretis Mulierum* is de groei van de foetus en de invloed van de planeten op het lichaam en het brein. Dat eerste wordt in *DMVH* niet besproken. Het tweede onderwerp komt in *DMVH* wel aan bod, maar veel minder uitgebreid. Daarna worden mensen en

²⁷ Lemay 1992, p.63.

²⁸ Lemay 1992, p.69.

²⁹ *DMVH* r.659.

dieren met elkaar vergeleken. Het gaat hierin bijvoorbeeld over het verschil in de voortplantingsorganen tussen vrouwelijke dieren en vrouwen. In dit hoofdstuk wordt over het menstratiebloed gezegd dat het giftig is.³⁰ In *DMVH* daarentegen wordt de vergelijking tussen dieren en vrouwen in het geheel niet gemaakt, noch wordt er negatief over menstruatie(bloed) geschreven. De hoofdstukken hierna geven informatie over het ontstaan van (al dan niet gezonde) kinderen en tekenen van een kuise vrouw. Ook deze onderwerpen komen in *DMVH* niet voor. Een onderwerp dat wel in *DMVH* aan bod komt, is dat van de baarmoederlijke verstikking. Een variant van deze informatie ben ik in vrijwel alle teksten tegengekomen. Vervolgens gaat de *Secretis Mulierum* in op het probleem van onvruchtbaarheid. Dit onderwerp wordt in *DMVH* weliswaar behandeld, maar ook nu minder uitgebreid.

Het laatste hoofdstuk van de *Secretis Mulierum* gaat over het mannelijk zaad, een onderwerp dat ook in *DMVH* behandeld wordt. In *DMVH* wordt uitgelegd hoe via de aderen de humoren langs de organen worden geleid en hoe dat bij manen en vrouwen verschillend gaat. In de *Secretis Mulierum* wordt sperma geduid als overbodig voedsel.³¹ Dit voedsel is door vier verteringssystemen gegaan: de mond, de maag, de lever en de lichaamsdelen. In *DMVH* wordt de oorsprong van het zaad in de hersenen gesitueerd, conform Hippocrates: 'ende van den hersenen wert dit saet meest genomen, dat verstaet,'³² of in de lever, een idee dat te herleiden is tot ideeën van Galenus. In de *Secretis Mulierum* wordt bovendien de verhittende kracht van sperma nog uitgelegd, een element waar *DMVH* minder diep op ingaat. In *DMVH* wordt daarentegen wel veel meer dan in de *Secretis Mulierum* uitgelegd over de aderen en hoe deze de zaadproductie beïnvloeden.

Uit deze vergelijking blijkt dat de *Secretis Mulierum* veel andere onderwerpen behandelt dan *DMVH*. Wanneer de teksten dezelfde onderwerpen bespreken, komt de informatie niet overeen of worden er andere accenten gelegd. Ook qua stijl vertoont de *Secretis Mulierum* marginale overeenkomsten met *DMVH*: beide teksten gebruiken veel ideeën van wetenschappelijke autoriteiten. Van deze autoriteiten worden echter telkens verschillende ideeën gebruikt. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat de *Secretis Mulierum* aan de basis staat van *DMVH*. De natuurfilosofische ideeën komen niet overeen en er is weinig overlap in behandelde onderwerpen.

4. *DMVH* in verhouding tot de Middelnederlandse traditie

Ik heb *DMVH* vergeleken met drie Middelnederlandse teksten: *DVH* (editie Lie), de Brugse *Trotula* (editie Hulsker) en de Kopenhaagse *Trotula* (editie Kusche). Deze teksten heb ik gekozen, omdat ze in editie beschikbaar zijn voor vergelijkend onderzoek. Ik heb de teksten vergeleken op de onderwerpen die behandeld worden. In bijlage 1 de tabel met resultaten. Wanneer onderwerpen overeenkomen tussen *DMVH* en de andere tekst kijk ik naar inhoudelijke verschillen. Verder vergelijk ik de teksten in structuur en stijl. In de volgende drie paragrafen mijn resultaten.

4a. *DMVH* en de Brugse *Trotula*

Jojanneke Hulsker heeft de editie van de Brugse *Trotula* verzorgd, deze gebruik ik voor mijn vergelijking. In haar inleiding maakt zij een vergelijking tussen de Brugse *Trotula* en de Latijnse *Trotula* van Green. Dit is dezelfde tekst die ik gebruik heb voor mijn vergelijking tussen *DMVH* en de *Trotula*.

Aan de hand van een zorgvuldige vergelijking trekt Hulsker de conclusie dat de Brugse

³⁰ Lemay 1992, p.75.

³¹ Lemay 1992, p.144.

³² *DMVH*, r.716.

Trotula en de Latijnse tekst in dezelfde traditie staan. De teksten zijn niet één op één overgenomen van een bekende Latijnse tekst, waarschijnlijk staat hier nog een bewerking van de *Trotula* tussen.³³ Te zien is dat de tekst de Brugse *Trotula* in vergelijking met de *Trotula* opnieuw gerangschikt is, zodat het, volgens Hulsker, eenvoudiger te begrijpen is.³⁴ Ook aangepast in de Brugse *Trotula* is de samenstelling van recepturen. Wat niet is overgenomen uit de Latijnse traditie in de Brugse *Trotula* is de informatie over de zwangerschap. In paragraaf 3a is te lezen dat dit ook niet overgenomen is in *DMVH*. Hulsker geeft twee mogelijke redenen voor het weglaten van deze informatie: deze werd of niet als waardevol beschouwd voor het geïnteresseerde publiek of al als bekend verondersteld.³⁵ In het geval dat de eerste hypothese waar is sluit Hulsker uit dat de tekst voor vroedvrouwen geschreven is. In het geval de tweede hypothese waar is dan is de tekst waarschijnlijk een aanvulling op andere teksten waarin de zwangerschap wel behandeld wordt.

In de tabel in bijlage 1 is te zien dat de onderwerpen op het gebied van de baarmoeder en menstruatie uit *DMVH* bijna allemaal voorkomen in de Brugse *Trotula*, maar dat deze niet volledig hetzelfde zijn. Het grootste verschil is dat *DMVH* een berijmd traktaat is en de Brugse *Trotula* niet, maar ook in woordgebruik en verwijzingen komen de twee teksten vaak niet overeen. Bijvoorbeeld bij het bespreken van de baarmoeder. *DMVH* noemt bij aanvang de bron van de informatie over de baarmoeder:

‘Matrix, alse Alexander seit

In Anathonia na der waerheit,’³⁶

In de Brugse *Trotula* komen verwijzingen naar autoriteiten nauwelijks voor. Wel worden er in de Brugse *Trotula* voorbeelden gegeven als bewijs. In dit geval dat er eens een vrouw was, die zeven kinderen droeg.³⁷

In de Brugse *Trotula* staat meer informatie over diagnosticeren dan in *DMVH*. In *DMVH* wordt aan het begin verteld hoe het menselijk lichaam in elkaar zit en dat bij kwalen de samenstelling hiervan verstoord wordt. In de Brugse *Trotula* wordt bij een ziekte aangegeven waarom iemand ziek is en welk humoor uit balans is. Ook geeft de Brugse *Trotula* een manier om uit te zoeken of de vrouw of de man onvruchtbaar is. In *DMVH* wordt besproken dat onvruchtbaarheid een fout kan zijn van of de man of de vrouw, maar niet hoe men weet wie er onvruchtbaar is.

Een ander verschil tussen *DMVH* en de Brugse *Trotula* is dat in de Brugse *Trotula* veel meer informatie staat over wat te doen wanneer het kind er is. In *DMVH* wordt hier geen informatie overgegeven. In de Brugse *Trotula* staat bijvoorbeeld hoe je een goede voedster kunt vinden.³⁸ Verder staat er in de Brugse *Trotula* ook nog informatie over hoe een vrouw te laten voordoen als een maagd, ook al is zij dat niet. Dit komt niet in *DMVH* voor.

4.b *DMVH* en de Kopenhaagse *Trotula*

Brigitte Kusche heeft de editie verzorgd die ik gebruik voor de mijn vergelijking tussen *DMVH* en de Kopenhaagse *Trotula*. Helaas is mijn Duitse taalvermogen en de tijdsplanning van dit onderzoek te beperkt om intensief gebruik te maken van de inleiding die in het Duits geschreven is. Dit doet niets af aan de bruikbaarheid van de editie van de Middelnederlandse tekst.

De Kopenhaagse *Trotula* is opgedeeld in 35 hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk gaat over de

³³ Hulsker 2008, p. 34.

³⁴ Hulsker 2008, p. 26.

³⁵ Hulsker 2008, p. 26.

³⁶ *DMVH*, r.1566.

³⁷ Hulsker 2008, p. 93.

³⁸ Hulsker 2008, p. 155.

baarmoeder en hoe deze in elkaar zit. In tabel 1 is te zien dat deze onderwerpen ook behandeld worden in *DMVH*. De inhoud komt daarin grotendeels overeen, maar niet helemaal. Het tweede hoofdstuk gaat over het krijgen van kinderen en deze informatie is niet opgenomen in *DMVH*. Qua inhoud komen sommige onderwerpen overeen zoals het uitdrijven van een dood kind of de placenta. Echter worden deze altijd in de Kopenhaagse *Trotula* in de context van de vrouw en de bevalling geplaatst. Dit maakt de Kopenhaagse *Trotula* een meer gynaecologische tekst dan *DMVH*. Alleen de laatste hoofdstukken, over de wonderigheid en de problemen met menstruatie, vertonen duidelijker overlap.

Waarin de Kopenhaagse *Trotula* meer overeenkomsten vertoont met *DMVH* dan de Brugse *Trotula* is het noemen van filosofen of heilmeesters als bronnen van informatie. Ook bevat de tekst net als *DMVH* veel recepten. Kusche ziet dit als een aanwijzing dat de Kopenhaagse *Trotula* geschreven is voor een brede socio-economische doelgroep. Dit kan een professionele doelgroep zijn, maar het kan ook toegankelijk zijn geweest voor geïnteresseerde leken.

4.c DMVH en DVH

DVH is net als *DMVH* een berijmd traktaat. Het boek begint met het uitleggen waar kinderen vandaan komen. Het planetenstelsel wordt in deze context uitgebreid besproken. Een stuk uitgebreider dan in *DMVH*. Ook de complexien en de humoren worden besproken met als uitgangspunt de invloed hiervan op het pasgeboren kind. Hierop volgt een lang stuk over de bevalling. Daarna volgt een stuk over het krijgen van kinderen. Beide onderwerpen komen niet voor in *DMVH*. Over de menstruatie staat in *DVH* andere dingen dan in *DMVH*. Het grootste verschil is de uitleg over het slechte menstratiebloed en de menstruerende vrouwen die spiegels dof maken. Deze informatie is niet terug te vinden in *DMVH*. Geloof de auteur deze ideeën niet of had hij ze niet gelezen? Wat wel overeenkomt is het verhaal over Galen die een vrouw geneest die niet meer menstrueert.

Twee zaken vallen het meest op wanneer wij kijken naar de verschillen tussen *DMVH* en *DVH*. Het eerste is, dat in *DVH* de auteur soms vervalst in lyrische gedichten over de vrouw waarop hij verliefd is. In de proloog van *DVH* geeft de verteller zijn motieven om de informatie op te schrijven: hij is verliefd op een mooie vrouw en zij heeft hem verzocht dit op te schrijven. Hij zegt hierbij niet ervaren te zijn in het schrijven van dit soort teksten, maar dit uit liefde voor haar wel te willen doen. Volgens Lie past *DVH* hiermee binnen een traditie waarbij de verteller behalve het geven van een informatie of het vertellen van een verhaal ook zijn liefde voor een vrouw bekennt.³⁹ In *DMVH* gebeurt dit niet.

Het tweede opvallende verschil tussen *DVH* en *DMVH* is de al eerder besproken manier waarop er over (menstruerende) vrouwen gesproken wordt. In *DVH* is een duidelijker vrouwonvriendelijkere toon terug te vinden. Zo kan volgens de tekst menstratiebloed bomen doden, kan het honden vergiftigen en kan het haar in slangen doen veranderen.⁴⁰ Hoewel in *DMVH* ook opgenomen is dat de vrouw zwakker is dan de man, is er verder geen informatie gegeven die menstruerende vrouwen in zulk negatief daglicht zet als in *DVH* gebeurt.

In het boek worden een aantal dingen gezegd over de herkomst van *DVH*. Allereerst is het volgens Lie geschreven door een man. Dit wordt bevestigd door Van der Poel van de Universiteit Utrecht⁴¹ en Claassens van de Universiteit Leuven⁴². Verder zal het geschreven zijn voor één

³⁹ Lie, Kuiper 2011, p. 35.

⁴⁰ Lie, Kuiper 2011, p. 138. *DVH*, r.1583.

⁴¹ Lie, Kuiper 2011, p. 38.

specifieke vrouw, dit wordt bevestigd door Claassens en van Doorn en Kuiper.⁴³

DVH vertoont veel gelijkenissen met *Secretis Mulierum*. De inhoud van *DVH* gaat veel over menstruatie, het ontvangen van kinderen en het baren van een kind. In paragraaf 3.b heb ik geconcludeerd dat *DMVH* waarschijnlijk niet op de *Secretis Mulierum* gebaseerd is. Dit duidt erop dat er andere bronnen zijn gebruikt voor *DMVH* dan *DVH*. Sommige informatie, bijvoorbeeld over de zeven kamers in de baarmoeder of de leeftijden die horen bij menstruatie, komt (deels) overeen met informatie uit *DMVH*.⁴⁴ Informatie uit *DVH* die niet in *DMVH* voorkomt is de specifieke informatie over zwangerschap en het baren van een kind.

5. Conclusies over *DMVH*

Nu ik de stappen van mijn onderzoek heb doorlopen, kom ik tot drie conclusies over de positie van *DMVH* in de Middelnederlandse traditie over de vrouwengeneeskunde. Ik zal deze in onderstaande paragraaf toelichten door middel van het verdedigen van drie stellingen over de positie van *DMVH* in de Middelnederlandse traditie over vrouwengeneeskunde. Ik trek conclusies over de doelgroep, de compiler en het brongebruik. Aan het einde van deze paragraaf besteed ik aandacht aan de mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

5.a Stelling 1: de doelgroep van elk van de vier behandelde Middelnederlandse vertalingen was een brede geïnteresseerde doelgroep

De eerste stelling die ik verdedig gaat over de doelgroep van de vertalingen in de Middelnederlandse volkstaal. Ik geloof dat het hier, voor elk van de vertalingen, gaat om een brede, geïnteresseerde doelgroep. Met ‘een brede geïnteresseerde doelgroep’ bedoel ik een groep uit de maatschappij met als enige gemeenschappelijke deler een persoonlijke of beroepsmatige interesse in gynaecologie. Deze groep behoorde niet noodzakelijkerwijs tot dezelfde socio-economische groep. Wat betreft scholing vermoed ik dat de teksten niet gericht zijn op hooggeschoolden die Latijn konden lezen. Deze twee aannames over de doelgroep sluiten uit dat de doelgroep van een van de teksten geschoolde chirurgen waren of apothekers.⁴⁵ De mensen die overblijven zijn barbiers, ongeschoolde chirurgen, vroedvrouwen en de geïnteresseerde leek. Ik denk dat geen van de teksten specifiek bedoeld is voor één van deze mensen. Er wordt namelijk veel algemene informatie gegeven in de alle teksten.

Hulsker concludeert in haar onderzoek dat zowel de Kopenhaagse *Trotula* als de Brugse *Trotula* eenzelfde praktisch doel dienen en geschreven zijn voor lager geschoold publiek.⁴⁶ Zij concludeert dit, omdat beide teksten een heldere aangepaste structuur kennen en omdat in beide de informatie uit Latijnse bronnen versimpelt is geleverd aan de lezer. Zij wijst op de verschillen tussen beide teksten. Het kan zijn volgens haar dat de Brugse *Trotula* voor een smaller meer gespecialiseerde doelgroep is geschreven, omdat hier minder uitgebreid over recepturen gesproken wordt. Het uitgebreid behandelen van recepten kan er volgens Hulsker op wijzen dat de auteur rekening heeft gehouden met een brede doelgroep. De auteur geeft verschillende opties om een kwaal te behandelen, die aansluiten bij verschillende groepen uit de samenleving.

Ook in *DMVH* zien wij deze versimpelingen structuur van de tekst ten opzichte van Latijnse teksten terug. *DMVH* heeft een heldere opbouw en regelmatig vat de verteller de gegeven

⁴² Lie, Kuiper 2011, p. 39.

⁴³ Lie, Kuiper 2011, p. 40.

⁴⁴ Zie bijlage 1.

⁴⁵ Apothekers beheersten Latijn.

⁴⁶ Hulsker 2008, p. 30.

informatie nog eens samen. Bijvoorbeeld verzen 338 t/m 346 waarin de verteller herhaalt dat hij heeft uitgelegd uit welke onderdelen een mens bestaat. Net als in de Kopenhaagse *Trotula* worden er veel recepten besproken. De hoeveelheid verschillende recepturen kan er op wijzen dat de compiler rekening heeft gehouden met verschillende socio-economische groepen uit de samenleving.

Ook in *DVH* zien we de versimpeling terug die aannemelijk maakt dat het gaat om een minder hoog geschoolde doelgroep. Hoewel de structuur in de tekst bijna geheel overgenomen komt met de structuur van de *Secretis Mulierum*, is in de tekst wel degelijk versimpeling aangebracht. Er zijn bijvoorbeeld lyrische teksten toegevoegd. *DVH* bevat dus net als *DMVH* en de Middel nederlandse trotulateksten versimpeling in structuur, die erop kan wijzen dat dat het gelezen kon worden door een breed publiek. Er zijn argumenten te vinden waarom het publiek van *DVH* een andere socio-economische positie innam dan het publiek van de andere teksten. Zo is de tekst teruggevonden in een handschrift verspreid onder wetenschappers.⁴⁷ Een ander opvallend verschil tussen *DVH* en de ander Middel nederlandse teksten is een aanpassing in een verhaal dat in alle vier de teksten terug te vinden is: Galen ontmoet een vrouw die verstopt is, want haar maanstonen komen al een x-aantal maanden niet meer en Galen geneest deze vrouw. In alle zes de teksten die ik behandeld heb komt dit verhaal voor, ook in de twee Latijnse teksten. In vijf van de zes komt Galen 'een vrouw' tegen, maar in *DVH* is dit een koningin. Dit kan betekenen dat de auteur een doelgroep voor ogen had die zich makkelijker kon identificeren met een koningin: een doelgroep van een hoge socio-economische klasse. Het kan ook zijn dat deze aanpassing gedaan is om het verhaal beter te laten passen in de stijl van de rest van de tekst. In dit geval is het een stuk aannemelijker dat *DVH* voor een breed publiek bedoeld is. In het tweede geval is het ook een stuk aannemelijker dat mijn stelling over de gemeenschappelijke doelgroep voor de vier Middel nederlandse teksten klopt.

Demaitre kwam in zijn artikel tot dezelfde conclusies over de Middel nederlandse artesliteratuur: de Middel nederlandse teksten werden gelezen door een breed publiek. Demaitre gaat hier nog verder in door toe te voegen dat deze informatie in huiselijke kring gelezen werd.⁴⁸ De conclusie van Demaitre is sterk onderbouwd, maar er kunnen vraagtekens gezet worden bij het idee dat de teksten in huiselijke kring worden gelezen. Het is ook mogelijk dat deze teksten werden verspreid onder geneeskundige beoefenaars ter introductie in de gynaecologie en de vrouwelijke anatomie. Bij het verdedigen van deze stelling sluit ik geen van beide ideeën uit. Omdat in alle vier de teksten de informatie versimpeld gepresenteerd wordt aan de lezer, omdat we aanpassingen zien aan het genre en vanwege de inhoudelijke overeenkomsten vermoed ik dat de doelgroep van *DMVH* niet verschilde met de doelgroep van de andere Middel nederlandse teksten.

5.b Stelling 2: er was een overeenkomstige bron, die niet de *Trotula* of de *Secretis Mulierum* is, voor elk van de Middel nederlandse teksten

Na vergelijking tussen *DMVH* en de twee Latijnse teksten blijft veel informatie staan, die niet uit één van beide te halen is. Het gaat hier, naast informatie over de humoren en complexien, ook over de informatie over de zeven kamers in de baarmoeder. Het verhaal van de zevenkamerige baarmoeder is niet alleen opgenomen in *DMVH*, maar komt ook terug in de andere drie Middel nederlandse teksten. In twee teksten wordt een voorbeeld gegeven van een vrouw die zeven kinderen had. Dit gebeurt in *DVH* en in de Brugse *Trotula*. In de Kopenhaagse *Trotula* wordt genoemd dat vrouwen zeven kinderen kunnen hebben, maar wordt geen voorbeeld aangehaald. In *DMVH* wordt over het

⁴⁷ Lie, Kuiper 2011, p. 49.

⁴⁸ Demaitre 2001, p. 4.

aantal kinderen dat een vrouw kan krijgen niet gesproken. Dit ligt in de lijn van *DMVH*, waarin nauwelijks voorbeelden worden gegeven. De informatie over de zevenkamerige baarmoeder is niet uit de *Trotula* of de *Secretis Mulierum* overgenomen en moet een andere bron hebben.

Nu zijn er twee mogelijkheden wat betreft de herkomst van de informatie. De eerste is dat in de Nederlanden de kennis over de zeven kamers in de baarmoeder algemeen bekende informatie was. De informatie werd mondeling overgebracht. Deze hypothese is om twee redenen erg wankel. Ten eerste, wanneer deze informatie als algemeen bekend beschouwd zou zijn, is er weinig reden om dit op papier te zetten. Zeker omdat het niet voor alle teksten even noodzakelijk is om deze informatie te geven. In *DMVH* is dit bijvoorbeeld de enige passage die gaat over het groeien van een kind in de buik van de moeder. Ten tweede geldt, indien dit algemeen bekende informatie was in den Nederlanden, dat men zich af moet vragen waarom iedere auteur het nodig vond om deze informatie op te schrijven. Het opschrijven van informatie kostte ruimte op het papier en tijd. Men mag aannemen dat de keuze om bepaalde informatie op te schrijven een weloverwogen keuze was. Het is ook twijfelachtig of geneeskundebeoefenaars 'algemene kennis' in een lopende tekst, proza of berijmd, zouden opschrijven. Andere informatie uit *DVH*, de Brugse *Trotula* en de Kopenhaagse *Trotula* is terug te leiden naar een Latijnse bron. Dat maakt het aannemelijk dat ook van de zevenkamerige baarmoeder via een schriftelijke bron kennis is genomen.

We kunnen concluderen dat de Middelnederlandse teksten vertalingen of compilaties zijn van verschillende, overwegend Latijnse, bronnen. Een logische aanname is dat deze informatie ook uit literatuur gehaald is. Deze argumentatie ondersteunt de stelling dat er een andere bron is dan de *Secretis mulierum* of het *Trotula* waarin de zevenkamerige baarmoeder terugkomt. Wanneer Lie de Middelnederlandse teksten over vrouwengeneeskunde in groepen verdeelt noemt zij bij de groep van *DMVH* de *Spermate* als mogelijke bron.⁴⁹ Het zou interessant kunnen zijn om te kijken of de zevenkamerige baarmoeder in de *Spermate* terugkomt en of er meer overeenkomstige informatie instaat.

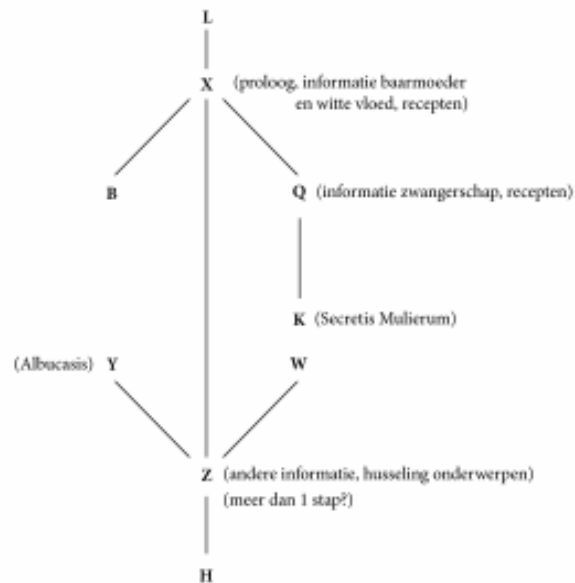
5.c Stelling 3: De compiler van *DMVH* behoorde tot een andere beroepsgroep dan de compilatoren van de andere drie teksten

Aan de hand van de analyse waarin ik de behandelde onderwerpen heb vergeleken is het aannemelijk dat voor *DMVH* andere bronnen zijn gebruikt dan voor de andere teksten. Wanneer er dezelfde bronnen zijn gebruikt, is er andere informatie overgenomen of wordt het op een andere manier gepresenteerd. Naar aanleiding van mijn observaties beschreven in hoofdstuk 3 vind ik het niet aannemelijk dat de compiler van *DMVH* veel informatie uit de *Secretis Mulierum* heeft gebruikt. Gezien het door anderen aannemelijk is gemaakt dat *DVH* wel veel informatie hieruit heeft gehaald, mogen we aannemen dat de auteur van *DVH* met deze Latijnse bron anders is omgegaan dan de auteur van *DMVH*. Ook zijn er in *DVH* andere ideeën overgenomen uit de tekst. Zoals dat een menstruerende vrouw een spiegel dof maakt, wanneer zij er naar kijkt. We kunnen hier in ieder geval uit concluderen dat de compiler van *DMVH* andere opvattingen had dan de compiler uit *DVH*, want in *DMVH* zijn deze vrouwonvriendelijke ideeën niet opgenomen.

Wanneer we *DMVH* vergelijken met de Middelnederlandse trotulateksten zijn er meer overeenkomsten wat betreft het vrouwbeeld. In de drie teksten wordt niet gezegd dat menstruatie giftig is of een menstruerende vrouw gevaarlijk. In paragraaf 3a vergelijk ik *DMVH* met de *Trotula*. Opvallend aan deze overeenkomsten is dat *DMVH* meer informatie uit het boek van behandeling heeft gehaald dan de twee Middelnederlandse trotulateksten. Ook Hulsker valt het op dat de

⁴⁹ Lie 2008, p. 453.

Middel nederlandse trotulatekten slechts de gynaecologische informatie uit de *Trotula* haalden. Hulsker vindt dit een reden om aan te nemen dat er nog een tekst staat tussen de *Trotula* en de Kopenhaagse en Brugse *Trotula*. Zij stelt deze boom voor:

Voorstel boom Middel nederlandse Trotula-traditie

50

Hulsker gaat ervanuit dat er een andere bron was, waarin alleen de gynaecologische informatie is opgenomen. Dit is de X in deze boom. Mocht dit waar zijn, dan is het onwaarschijnlijk dat de auteur van *DMVH* deze bron ook heeft gebruikt, want hierin zou de informatie over de zwangerschap staan die niet in *DMVH* behandeld wordt. *DMVH* zou in deze boom niet voorkomen. Wanneer de compiler van *DMVH* wel informatie uit dezelfde Latijnse bron heeft gehaald heeft deze gekozen om andere informatie te gebruiken uit dezelfde bron.

Een verklaring hiervoor is dat de auteur of samensteller van *DMVH* toegang had tot andere of meer bronnen dan de auteurs of samenstellers van de andere Middel nederlandse teksten of andere informatie belangrijker achtte. Dit verschil kunnen we weer verklaren door te stellen dat de auteur of samensteller tot een andere beroepsgroep hoorde dan de auteurs of samenstellers van de andere Middel nederlandse teksten of op zijn minst een andere klasse van dezelfde beroepsgroep.

Ik vermoed dat deze persoon beter met de meer algemene informatie om wist te gaan dan de compilatoren van de andere Middel nederlandse teksten. Dit vermoed ik vanwege de vele verwijzingen naar autoriteiten in de tekst, maar ook vanwege de heldere simpele opbouw van de tekst. Dit laatste wijst erop dat de compiler inzicht had in de informatie en de samenhang hiervan. De compiler van de tekst zal geen vroedvrouw zijn geweest, want daarvoor bevat de tekst te weinig gynaecologische informatie en te veel natuurfilosofische. Van alle drie de Middel nederlandse teksten geeft *DMVH* het meeste korte samenvattingen in de tekst. Ook wordt in de tekst de meeste algemene informatie uitgelegd. Dit zorgt ervoor dat de tekst uitermate toegankelijk is voor mensen met weinig geneeskundige kennis. De verteller moest zelf om dit te doen over een uitgebreide kennis moest beschikken. Zo wist hij wat belangrijk is goed om te kunnen gaan met de verschillende bronteksten. Dat de verteller meer kennis heeft dan hij in *DMVH* ten toon stelt lijkt ook gesuggereerd

⁵⁰ Afbeelding afkomstig uit Hulsker 2008, p. 34.

te worden in de epiloog van de tekst. De verteller zegt hierin dat het wel meer kan zeggen, maar dit niet wenst te doen.

Samenvattend heeft de compiler van *DMVH* andere Latijnse bronnen gebruikt of de informatie uit de Latijnse bronnen op een andere manier gepresenteerd dan de compiler van *DVH*, de Kopenhaagse *Trotula* of de Brugse *Trotula*. De informatie is opvallend helder gestructureerd en wordt versimpeld aangeboden. De compiler houdt er rekening mee dat het publiek minder kennis heeft dan hij. Waarschijnlijk behoorde de compiler tot een andere beroepsgroep of tot een andere klasse van dezelfde beroepsgroep, waarvoor het belangrijk was om deze informatie versimpeld over te kunnen dragen.

5.d de positie van *DMVH* in de Middelnederlandse traditie over vrouwengeneeskunde

Mijn onderzoeksvraag luidde: welke plaats neemt *DMVH* in, in de Middelnederlandse traditie over vrouwengeneeskunde? Ik heb drie stellingen hierover verdedigd. Ten eerste de stelling dat de doelgroep van *DMVH* eenzelfde brede geïnteresseerde doelgroep was als de doelgroep van de andere teksten. *DMVH* zou als tekst naast de andere teksten gelezen kunnen worden en biedt ook een aanvulling op deze teksten. *DMVH* is algemener dan de andere drie teksten en legt de focus minder op gynaecologische informatie. De doelgroep zal een ongeschoolde doelgroep zijn, maar wel een geïnteresseerde doelgroep. Bijvoorbeeld de geïnteresseerde leek, een barbier, laaggeschoolde chirurg of vroedvrouw.

Ten tweede de stelling dat overeenkomsten tussen de vier Middelnederlandse teksten erop duidt dat de vier een gemeenschappelijke bron hebben. Het zal niet zo zijn dat de Latijnse *Trotula* of de *Secretis Mulierum* deze gezamenlijke bron is. Daarvoor zijn er te veel verschillen in overname van de onderwerpen en gebruik van de tekst en informatie over de zevenkamerige baarmoeder komt in geen van die twee voor. Een suggestie voor deze gezamenlijke Latijnse bron is de *Spermate*.⁵¹

Ten derde de stelling over de auteur van *DMVH*. Het verschil in behandelde informatie tussen *DMVH* en de andere drie teksten en het verschil in gebruik van de bronnen duidt erop dat de compiler van *DMVH* toegang had tot andere bronnen dan de compilatoren van de andere teksten of dezelfde bronnen op een andere manier wist te gebruiken. De manier waarop de informatie bewerkt en versimpeld is, duidt erop dat de compiler veel kennis had van de informatie die hij behandelde. Omdat de onderwerpen veel verschillen van de andere drie teksten, is het aannemelijk dat de compiler van *DMVH* tot een andere beroepsgroep of klasse van beroepsgroep behoorde dan compilatoren van de andere teksten.

Na vergelijking met twee Latijnse teksten en drie Middelnederlandse teksten zijn dit mijn conclusies. Verder onderzoek is nodig om deze conclusies in te bedden in meer argumentatie. In het vervolgonderzoek zou ik *DMVH* vergelijken met andere Latijnse teksten, zoals bijvoorbeeld de *Spermate*. Ook is het goed om een vergelijking te maken tussen *DMVH* en andere Middelnederlandse geneeskundige werken. *DVH* en de twee Middelnederlandse trotulateksten die ik voor dit onderzoek gebruikt heb zijn erg verschillend van elkaar. Een intensiever vergelijkend onderzoek met slechts één van de twee zou tot nieuwe inzichten kunnen leiden. Demaitre zegt in zijn artikel dat de Middelnederlandse gynaecologische teksten dezelfde doelgroep hebben en de conclusies uit mijn onderzoek sluiten daar bij aan, maar meer onderzoek passend zijn. Ik hoop dan ook dat dit onderzoek een aanleiding kan zijn tot een uitgebreider vervolgonderzoek. *DMVH* is een interessante tekst, die veel inzichten te bieden heeft over de denkwijze van Middeleeuwen.

⁵¹ Genoemd in Lie 2008, p. 453.

6. Literatuurlijst

Der mannen ende vrouwen heimelijcheit. Werkeditie samengesteld door Kuiper, W. Amsterdam (2012)

J. Biemans, 'Het chirurgijnsboek van Jan van Aalter. Over schaalvergroting en nieuwe toepassingen bij de productie en vormgeving van het handgeschreven boek in de veertiende eeuw.' In: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 6 (1999), p. 67-86.

L. Demaitre, 'Domesticity in Middle Dutch "Secrets of Men and Women"'. In: *The society for the Social History of Medicine* 1 (2001), p. 1-25.

J.M. Hulsker, *Want dien boem moet bloyen, sal hi draghen vruchten' Een Middelnederlandse gynaecologische tekst Brugge SB 593: inleiding en editie*. Utrecht, 2008.

M. Green (ed.), *The Trotula. A Medieval compendium of women's medicine*. Philadelphia, 2000.

E. Huizenga, *Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, österreichische Nationalbibliothek, 2818*. Hilversum, 1997.

E. Huizenga, O. Lie, L. Veltman, *Een wereld van Kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*. Hilversum, 2002.

B. Kusche (ed.), *Frauenaufklärung im Spätmittelalter : eine philologisch-medizinhistorische Untersuchung und Edition des gynäkologisch-obstetrischen GKS. 1657 Kopenhagen*. Stockholm, 1990.

H. R. Lemay (ed.), *Women's Secrets. A Translation of Pseudo-Albertus Magnus' De Secretis Mulierum with commentaries*. Albany, 1992.

O. Lie, *Vrouwengeheimen geneeskunst en beeldvorming in de Middelnederlandse artesliteratuur*. Amsterdam, 1999.

O. Lie, 'Women's medicine in Middle Dutch'. In: *Science translated* (2008), p. 449-466.

O.Lie, W. Kuiper (ed.), *The secrets of Women in Middle Dutch. A bilingual edition of Der vrouwen heimelijcheit in Ghent University Library Ms 444*. Hilversum, 2011.

7. Bijlagen

Bijlage 1

Tabel 'inhoudsopgave' DMVH

Regelnummering aan de hand van de werkeditie van Huizinga.

Legenda

A: komt volledig overeen

B: De informatie is grotendeels dezelfde.

C: De informatie is grotendeels dezelfde, maar bewoording en context anders.

D: De informatie gaat over dezelfde, maar in een totaal andere bewoording en context.

Onderwerp	DMVH Brussels handschrift	DMVH Weens handschrift	DVH	Brugse Trotula	Kopenhaagse Trotula
Proloog	1-50				
De 8 onderdelen vd mens	51-169	1-120			
De 4 elementen	170-189	121-140			
De 7 planeten	190-221	141-172	D ⁵²		
De 4 complexien	222-251	173-202			
Over de ogen	252-321	203-290			
De 4 humoren	322-495	291-464	D ⁵³		
Behandeling per humoor	496-519	464-489			
Branden maken	520-559	490-528			
sperma/aderen bij mannen	560-776	529-745	D ⁵⁴		
zaad/aderen bij vrouwen	777-843	746-814			C
Aderen gelijk bij mannen en vrouwen	844-930	815-899			
Mannen en vrouwen die geen kind kunnen krijgen	931-968	900-942	B	C	B
De verschillen tussen mannen en vrouwen (God)	969-1018	943-994			D
Inleiding menstruatie etc	1019-1080	995-1055		B	
De menstruatie/ziekten van de vrouw	1081-1154	1056-1129	B	B	B
Als een vrouw te weinig menstrueert	1155-1309	1130-1285		C	B
Te weinig bloed bij menstruatie	1310-1329	1286-1305		C	B
Onregelmatige menstruatie	1330-1397	1306-1374		C	
Teveel bloed bij menstruatie	1398-1425	1375-1400	B	C	B
Menstruatie en de humoren	1426-1560	1401-1545	B	C	B
Over de baarmoeder	1561-1576	1546-1561	B	B	B
Spelen van man en	1577-1614	1562-1599	C	C	B

⁵² Wel over de planeten en invloed op kinderen bij geboorte, maar in een andere context.

⁵³ In de context welk humoor wat voor gedrag veroorzaakt bij kinderen/geboorte.

⁵⁴ Veel korter, op het einde, zonder uitgebreid de aderen erbij.

vrouw 3 redenen dat vrouwen anders zijn dan mannen					
de baarmoeder en hoe daar kinderen in komen	1615-1668	1600-1643	D ⁵⁵	B	C
De opgezwollen baarmoeder	1669-1774	1644-1759	C	B	B
Als de baarmoeder na de geboorte naar buiten komt	1775-1964	1760-1893		C	C
Tegen een harde baarmoeder en winderigheid	1965-1926	1894-1915		D ⁵⁶	C
Om de humoren te minderen/aderlaten	1927-1933	1916-1922		C	
Tegen blaasjes in de baarmoeder	1934-1940	1923-1929		B	
Degene die niet ongesteld worden	1941-1954	1930-1944	B	C	B
Tegen pijnlijke ongesteldheid	1955-1962	1945-1951			D ⁵⁷
Tegen bedplassen	1963-1968	1952-1957			
Tegen platluizen	1969-1978	1953-1967			
Tegen een slechte adem	1979-1988	1968-1987			
Bij pijn na het vrijen	1989-1996	1988-1985			
Vrouwen die stinken	1997-2002	1986-1991			
Voor gezwollen geslachtsdelen	2003-2010	1992-1999			
Melk geven	2011-2018	2000-2007			B
Tegen een gezwollen borst	2019-2036	2008-2025		B	B
Uit verdriet niet ongesteld zijn	2037-2056	2026-2045		C	C
Te pijnlijk ongesteld zijn	2057-2076	2046-2065		C	
Wat te doen als een kind de buik uit moet (levend of dood)	2077-2122	2066-2111			D ⁵⁸
Wat als na de geboorte de placenta in de	2123-2158	2112-2147			B

⁵⁵ In plaats van een uitleg over de baarmoeder, een uitleg over de stages van een kind.

⁵⁶ Beide besproken, maar los van elkaar, in andere delen van het boek.

⁵⁷ Wat te doen bij zware krampen ed.

⁵⁸ Veel uitgebreider.

vrouw blijft					
Wat als de baarmoeder 'ziek' is	2159-2169	2147-2157			C
Om de placenta uit te drijven	2170-2182	2158-2170			
De vrouw die daarna teveel bloed verliest	2183-2221	2171-2209			
Dat iedere vrouw anders is	2222-2240	2210-2229			
Bij koude (flegmatische) vrouwen (en mannen)	2241-2280	2230-2269	C	C	
Als een vrouw te zwaar is (vocht vasthoudt)	2281-2314	2270-2302			
Als een man te zwaar is en vocht vasthoudt	2315-2319	2303-2307			
Epiloog	2320-2328	2308-2316			